

اسلام و مدرنیته

تحول یک سنت فکری

فضل الرحمان

ترجمہ
زہرا ایران بان

نشر کر گدن

یادداشت دبیر مجموعه

از زمان تدوین قرآن به عنوان نخستین و معتبرترین منبع مکتوب اسلامی تا به امروز، دانشمندان مسلمان آثاری پُرشمار در عرصه‌های گوناگون تفسیر، حدیث، تاریخ، فقه، اخلاق، کلام و فلسفه تألیف کرده‌اند و کتابخانه‌ای غنی از علوم اسلامی به جای گذاشته‌اند. شناخت دقیق و عمیق این میراث مکتوب از مهم‌ترین برنامه‌ها در پژوهش‌های معاصر در حوزه اسلام است. مجموعه «اسلام‌پژوهی» مجالی است برای معرفی و انتشار آثاری که به نحوی نظام‌مند و با استفاده از روش‌ها و ابزارهای نوین به پژوهش در این میراث پرداخته‌اند.

اینک و در آستانه دهه سوم سده بیست و یکم میلادی بی‌تردید نمی‌توان اسلام‌پژوهی را در مرزها و محدوده‌های جغرافیایی، زبانی و عقیدتی محصور کرد و هیچ محققی را از پژوهش درباره متون مقدس اسلام و بررسی عقاید و اعمال مسلمانان بازداشت. قرآن متنی وحیانی متعلق به ادبیات مکتوب جهان است و تاریخ جزیره العرب در زمان ظهور اسلام بخشی مهم از تاریخ خاورمیانه در دوران باستان متأخر به شمار می‌آید. وانگهی، مرزهای جهان اسلام در دنیای معاصر بسیار گسترده‌تر از سده‌های پیشین است و مسلمانان فراوانی در اقصا نقاط دنیا از جمله اروپا، امریکا، چین، روسیه و اندونزی حضور دارند. از این رو، کاملاً طبیعی است که محققان رشته‌های گوناگونی چون زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی، باستان‌شناسی، قوم‌شناسی، مردم‌شناسی، دین‌شناسی و نیز مطالعات تاریخ سیاسی، تاریخ اجتماعی و تاریخ فرهنگی با خاستگاه‌ها و رویکردهای متنوع و متکثر مستقیم یا غیرمستقیم به شناخت

اسلام و اندیشه و عمل مسلمانان روی آورند. امروزه مطالعه دین اسلام از جنبه‌های گوناگون به برنامه‌ای پژوهشی در محافل علمی بسیاری از کشورهای جهان، به‌ویژه دانشگاه‌ها و مؤسسه‌های تحقیقاتی اروپا و آمریکای شمالی، تبدیل شده است. در چند دهه اخیر، انتشار آثار متعددی در شکل‌های گوناگون تکنوگاری، مجموعه‌مقاله، کتاب راهنما، دست‌نامه و دائرةالمعارف در برنامه کار برخی ناشران بزرگ و معتبر غربی قرار گرفته است، تا جایی که مجموعه‌هایی خاص را به موضوعات مرتبط با اسلام و اندیشه اسلامی اختصاص داده‌اند.

مجموعه «اسلام‌پژوهی» در پی این است که از طریق ترجمه برخی آثار معتبر در حوزه مطالعات اسلام که به زبان‌های اروپایی منتشر می‌شوند، تصویری واقعی از پیش‌فرض‌ها، مسئله‌ها، روش‌ها و دیدگاه‌های جدید در این حوزه عرضه کند و رهیافت‌ها و چشم‌اندازهای نوین اسلام‌پژوهی را پیش روی پژوهشگران و علاقه‌مندان قرار دهد. هدف پدیدآورندگان این مجموعه نه صرفاً کاری حرفه‌ای برای برگردان چند کتاب از زبانی به زبان دیگر، بلکه تلاشی است در جهت دفاع از پژوهش بی‌طرفانه و عینی‌گرایانه در بررسی اسلام و گامی است در راستای تقویت گفتمان علمی و دانشگاهی در عرصه اسلام‌پژوهی به زبان فارسی. از این‌رو، معیار انتخاب آثار این مجموعه برخورداری از رویکرد آکادمیک و انتقادی و مراعات معیارهای محققانه در تراز بین‌المللی است. امید می‌رود معرفی و رواج این قبیل پژوهش‌ها در ایجاد تحول در پارادایم اسلام‌پژوهی به زبان فارسی مؤثر افتد و مسیر دستیابی به وضعی مطلوب‌تر در مطالعات اسلامی را هموارتر کند.

مهرداد عباسی

فهرست

۱	پیش‌گفتار ترجمه فارسی
۷	مقدمه
۲۱	فصل نخست: میراث
۵۷	فصل دوم: مدرنیسم کلاسیک اسلامی و آموزش
۱۰۹	فصل سوم: مدرنیسم معاصر
۱۶۵	فصل چهارم: چشم‌اندازها و پیشنهادات
۲۰۶	نمایه

پیش‌گفتار ترجمه فارسی

اسلام و مدرنیته: تحول یک سنت فکری یکی از مهم‌ترین تألیفات فضل‌الرحمان (۱۹۱۹-۱۹۸۸)، محقق و متفکر پاکستانی-امریکایی، است. این اثر، که از آخرین تألیفات او با هدف ایجاد تحول در تاریخ تفکر اسلامی است، در ۱۹۸۲ در انتشارات دانشگاه شیکاگو به زبان انگلیسی منتشر شد. او نواندیشی شناخته‌شده در عرصه بین‌المللی است که آثارش به زبان‌های مختلف ترجمه شده است و رویکرد نوگرایانه او به دین اسلام در زمره نظام‌مندترین رویکردها در قرن بیستم به شمار می‌آید. منظومه فکری او را بافت وحی و روح قرآن با تأکید بر مسائلی چون حقوق بشر، برابری، آزادی، اخلاق و عدالت اجتماعی تشکیل می‌دهد.

یکی از دلایل اهمیت یافتن ترجمه این کتاب فضل‌الرحمان آن است که نویسنده از چهره‌های مطرح جریان ریشه‌دار نواندیشی دینی در روزگار ماست. او نه از منظر مورخ صرف، بلکه در جایگاه تحلیلگری دقیق و با نگرشی فلسفی-تاریخی وضعیت اسلام در جوامع گوناگون اسلامی را تحلیل می‌کند و از تغییر و تحولات علوم اسلامی در طول زمان می‌گوید. ترجمه این کتاب از آن‌رو اهمیت دوچندان می‌یابد که فضل‌الرحمان در آن اندیشه‌ها و اقدامات اصلاح‌گران پیشگام و بلندآوازه‌ای همچون سید

احمدخان، شبلی نعمانی، محمد عبده، محمد اقبال و ابوالاعلی مودودی را بررسی و نقد کرده است و ترجمه این اثر نگرش فضل‌الرحمان را به این معماران جهان معاصر اسلام به مخاطب می‌شناساند. فضل‌الرحمان همچنین در بخش‌هایی از کتاب به نظام آموزشی سنتی علوم اسلامی و نهاد حوزه و روحانیت در ایران شیعی توجه کرده است.

فضل‌الرحمان از بنیان‌گذاران مطالعه علمی اسلام در ایالات متحد بود و در تربیت استادان و محققانی از امریکا و برخی کشورهای اسلامی، همچون مالزی و تونس، نقشی مهم داشت. از نقاط عطف زندگی او رفتن به آکسفورد برای ادامه تحصیل و آشنایی با بزرگانی چون همیلتن گیب، خاورشناس مشهور، و نیز سیمون وندن‌برگ، متخصص فلسفه باستان و قرون وسطا، بود که این دو او را به مطالعه فلسفه اسلامی تشویق کردند. او رساله دکتری‌اش را با موضوع فلسفه ابن‌سینا زیر نظر پرفسور وندن‌برگ گذراند و پس از گرفتن دکتری، در دانشگاه دورهام انگلیس به تدریس فلسفه اسلامی مشغول شد. سپس سمت دانشیاری در دانشگاه مک‌گیل را پذیرفت و این نخستین گام در تأسیس مؤسسه‌ای بود که اعضای آن عبارت بودند از اندیشمندان مسلمان، استادان غربی و دانشجویان علاقه‌مند و فعال. کار در این مؤسسه نخستین تلاش پشیزتازانه او در پژوهش‌های دینی به‌شکلی واقعی و در محیطی آکادمیک بود.

از دیگر نقاط عطف در زندگی فضل‌الرحمان بازگشت او به کشور تازه‌تأسیسش پاکستان به دعوت رئیس‌جمهور بود تا در مقام ریاست «مؤسسه تحقیقات اسلامی» درک و دریافت‌هایش از اسلام را در جامعه اجرایی کند. تلاش‌های چندین‌ساله بی‌ثمر و همراه با کشمکش او به اندوختن این تجربه ارزشمند انجامید که برای ایجاد تحولات فرهنگی-اجتماعی هیچ راه میانبری وجود ندارد و راه اصلاح‌گری تنها از راه اصلاح نظام آموزش می‌گذرد. این‌گونه بود که با کناره‌گیری از مسئولیت‌هایش ناگزیر به جلای

وطن شد و نوزده سال پایانی عمرش را در غرب و در دانشگاه شیکاگو صرف تأمل و پروردن اندیشه‌ها و نظریاتش کرد.

مهم‌ترین هدف فضل‌الرحمان در کتاب /اسلام و مدرنیته حل مسئله تقابل سنت و مدرنیسم و بازاندیشی دیدگاه سنتی به اسلام است. او در این اثر به بررسی و تحلیل موضوعاتی از این قبیل توجه کرده است: شکل‌گیری تدریجی فرهنگ و تمدن اسلامی، علوم گوناگون برخاسته از متن قرآن، نظام آموزش در جوامع اسلامی، علل و عوامل بی‌رونقی این تمدن، واکنش جوامع اسلامی به تمدن غرب، انفعال مسلمانان در برابر علوم غربی و تلاش‌های نواندیشانه دینی و راه‌های برون‌رفت از چالش جدی سنت و مدرنیسم. یکی از مهم‌ترین قسمت‌های کتاب مقدمه آن است که فضل‌الرحمان در آن نظریه هرمنوتیکی‌اش مشهور به نظریه دوحركتی برای تفسیر قرآن در دوره معاصر را بیان کرده است. نویسنده در فصل نخست کتاب به میراث اسلام و قرآن و پیامبر می‌پردازد و همچنین از چگونگی شکل‌گیری علوم گوناگون اسلامی و تغییرات نهادی در اسلام سده‌های میانه بحث می‌کند. او در ادامه به تعلیم و تربیت در این دوره می‌پردازد. در فصل دوم با نگاهی تاریخی وضعیت اسلام و آموزش‌های اسلامی را در کشورهای مختلف، از هند و اندونزی و پاکستان گرفته تا ایران و ترکیه و مصر، بررسی می‌کند و چگونگی شکل‌گیری نوعی سکولاریسم را در دنیای اسلام نشان می‌دهد. در فصل سوم به وضعیت جهان اسلام از نیمه سده بیستم می‌پردازد و تأثیر متقابل اسلام، نوع حکومت کشورها و سلطه سیاسی و اقتصادی غرب را بر یکدیگر بررسی می‌کند. در فصل چهارم نیز چشم‌اندازها، مشکلات جهان اسلام و ارائه برخی پیشنهادها برای برون‌رفت از چالش دائم میان سنت و مدرنیته را بیان کرده است.

ترجمه این کتاب ارزشمند، که در آستانه یک‌صدمین سالگرد تولد نویسنده صورت می‌گیرد، در ابتدا به خود فضل‌الرحمان تقدیم می‌شود و سپس به همه خوانندگان عزیزی که علاقه‌مند به نو اندیشیدن‌اند.

در پایان، نهایت سپاس و قدردانی‌ام را تقدیم می‌کنم به استاد ارجمندم جناب دکتر مهرداد عباسی که ویرایش نهایی این کتاب را بزرگوارانه و روشنگرانه عهده‌دار شدند و نیز سپاس‌گزارم از دکتر حبیب‌الله حسینی، سرکار خانم رؤیا سعادت‌مهر و همسرم دکتر امیرحسین فتاحی که در ویرایش ادبی، ترجمه و تنظیم این کتاب یاری‌ام کردند.

زهرای ایران‌بان

نوشتن این کتاب را در ۱۹۷۷ آغاز کردم و در ۱۹۷۸ به پایان رساندم، و در مرحله بازنگری مطالبی به آن افزودم. در اینجا باید از دو اندیشمند پاکستانی یاد کنم: ابوالاعلی مودودی و اشتیاق حسین قریشی که به ترتیب در سپتامبر ۱۹۷۹ و ژانویه ۱۹۸۱ درگذشتند. به رغم نقدهایی جدی که بر این دو دارم و معتقدم که این نقدها کاملاً هم موجه‌اند، درگذشت آنها را ضایعه‌ای بزرگ برای اسلام می‌دانم.

مقدمه

کتاب پیش رو نتیجه‌ی طرحی پژوهشی است که در دانشگاه شیکاگو انجام شده و هزینه‌ی آن بر عهده‌ی بنیاد فورد در آموزش اسلامی بوده است. این پژوهش بخشی از طرحی عظیم‌تر با عنوان «اسلام و تغییرات اجتماعی» است که چندین پژوهشگر جوان آن را زیر نظر سرپرستان طرح، یعنی من و پروفیسور لئوناردو بایندر، به ثمر رسانده‌اند. زمانی که پژوهشگران جوان مشغول کار روی تکنگاری‌هایی درباره‌ی کشورهای مختلف اسلامی بودند، تصمیم گرفتم پژوهشی کلی درباره‌ی نظام آموزش اسلامی در سده‌های میانه، مهم‌ترین کاستی‌ها و نیز تلاش‌هایی نوگرایانه که پیش از آن صورت گرفته بود، به انجام برسانم. در فصل آخر نیز کوشیدم خطوط کلی و آنچه را که معتقدم برای ثمربخش بودن این تلاش‌ها باید ادامه یابد مشخص کنم.

همان‌گونه که خواننده خواهد دید، منظور من از «آموزش اسلامی» ابزارها و اسباب فیزیکی و شبه‌فیزیکی آموزش، مانند کتاب‌ها و ساختارهای آموزشی، نیست، بلکه منظورم چیزی است که آن را «روشنفکری اسلامی» می‌نامم؛ زیرا از نظر من، جوهر آموزش اسلامی در سطوح عالی است. این روشنفکری اسلامی بالندگی اندیشه‌ی درست، اصیل و مناسب اسلامی است که باید ملاکی واقعی برای ارزیابی موفقیت یا شکست یک نظام آموزش